

УДК 314.7: 159.9

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2024.21.20>

МЕТАФОРА ДОМУ: ЯК ЇЇ ЗМІСТ ВИЗНАЧАТИМЕ РЕІНТЕГРАЦІЮ БІЖЕНЦІВ ПІСЛЯ ВІЙНИ?

Ольга Кочубейник

*Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України,
вул. Андріївська, 15, м. Київ, Україна, 04070
e-mail: kochubeinyk@gmail.com*

Статтю присвячено пошукові теоретичних координат, на основі яких варто розробляти програми сприяння поверненню українських біженців додому. В основу теоретичного аналізу закладено положення, за яким поствоєнне повернення біженців слід розглядати як полідетермінований процес, а прийняття рішення про повернення – як регулятор поведінки особистості, котрий системно включатиме політичні, економічні, соціальні, психологічні та екзистенційні аспекти. Мета статті полягає в аналізі особливостей функціонування метафори дому в різних репатріаційних дискурсах та її продуктивності як інструменту конструювання програм сприяння поверненню українських біженців додому. В статті порівнюються «седентарність» та «номадність» як дві версії інтерпретації зв'язку між «домом» (простором, територією) та ідентичністю. Показано, що обидві версії тлумачення досвіду біженця є суперечливими і в певному сенсі недостатніми. Ключовою позицією дискурсу седентарності є припущення, що біженці бажають повернутися «додому» після кількох (або більше) років вигнання, таким чином виражаючи своє право на повернення. Тому поняття «дім» в таких дискурсах отожднюється з місцем походження або навіть з країною походження, а їхній розрив обов'язково має переживатися як болючий. Седентарний дискурс фактично дегуманізує біженців, виносячи за дужки їхні власні уявлення про дім. Дискурс «номадичності» кладе в основу розуміння дому та території, де відсутнє уявлення про територію і ідентичність як про щось, що має «тверду» основу, оскільки нині мобільність і переміщення стали домінуючими формами людського існування, що призводить до загальної «безпритульності». Однак номадичний дискурс має низьку спроможність у поясненні вимушеної міграції, що є типовим для біженців війни. Зроблено висновок, що територія, місце і дім відіграють певну роль у прийнятті рішення про повернення, проте не слід завищувати їхню значущість.

Ключові слова: седентарний дискурс, номадичний дискурс, право повернутися, ідентичність, територія.

Постановка проблеми. Будь-яка війна, будь-який збройний конфлікт призводять до того, що частина мешканців країни змушена рятувати своє життя, переміщуючись на інші, безпечніші території. І що тривалішими є збройні дії, то більшими є масштаби переміщень. А після припинення воєн перед урядами країн постає проблема «повернення додому», яка потребує максимальних зусиль для організації добровільної репатріації та успішної реінтеграції біженців. Якщо звернутися до новин, що публікуються різноманітними інтернет-виданнями, то можна помітити: Україна вже стурбована масштабним переміщенням громадян за кордон і вже в порядку денному стоїть питання: «Яка кількість українців захоче (зможе) повернутися після війни додому?»

Безсумнівно, пост-воєнне повернення біженців – як процес, вмонтований у загальну стратегію відновлення країни – буде полідетермінованим процесом, а тому прийняття рішення про повернення виявиться тим регулятором поведінки особистості, котрий

системно включатиме політичні, економічні, соціальні, психологічні та екзистенційні аспекти. Отже, слід очікувати, що «повернення додому» для багатьох українських біженців не буде безпроблемним. Останнє актуалізує пошук тих засад, на котрих будуть розроблятися програми сприяння репатріації та реінтеграції біженців.

Як нескладно помітити, дискурс повернення переповнений різноманітними «ре-»: репатріація, реінтеграція, реабілітація, реконструкція та реміксування. Ці терміни конструюють проблему біженців як завершення переміщення, тобто як циклічний рух, який передбачає як кінцеву точку повернення та переселення «додому». Іншими словами, продукує таку інтерпретацію долі біженця, за якою його поневіряння та страждання завершаться тоді, коли він (чи вона) ступить на рідну землю, відновить зв'язок із територією, домівкою та, нарешті, ідентичністю. Проте подібні нарації про «втрачений рай», очевидно, не є ефективними чинниками повернення, оскільки сьогодні яскраво ілюструє, що біженці з територій колишньої Югославії, де давно згасла гаряча фаза конфлікту, все ще залишаються в країнах, що надали їм захист. Очевидно, слід уважніше придивитися до змісту тих концептів, які подаються у політичних дискурсах як чинники репатріації і тлумачаться як множини, що перетинаються, а саме: репатріація, територія та ідентичність. У такий спосіб можна експлікувати причини, через які «повернення додому», нібито будучи преференцією біженців, тим не менше, викликає в них тривогу і не сприймається ними як фіналізація їхніх проблем та страждань.

Мета статті полягає в аналізі особливостей функціонування метафори дому в різних репатріаційних дискурсах та її продуктивності як інструменту конструювання програм сприяння поверненню українських біженців.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Якщо звернутися до численних соціологічних опитувань, висновки котрих висвітлюються навіть у ЗМІ, то можна виразно помітити: українські біженці – це швидше «купольний термін», аніж дійсно маркер для певної сукупності людей, що має подібні потреби, керується подібними мотивами та приймає подібні рішення. Насправді певна частка біженців відмовляється від репатріації, зазначаючи, що робить усе можливе, аби залишитися у країнах захисту. Ще деяка частка говорить про те, що має намір повернутися, але після того, як життя в Україні налагодиться, тобто завершиться поствоєнне відновлення країни. Третя частка планує повернутися відразу після війни. Нарешті, четверта частка планує повернутися (чи вже повернулася), не чикаючи завершення бойових дій. Звісно, ці частки не є рівномірними і оцінити справжню пропорційність між ними, очевидно, не є можливим внаслідок специфіки доступних методів опитування. Однак чи слід очікувати, що для цих чотирьох груп – попри те, що вони так некритично, побіжно й обтічно виокремлені на етапі постановки проблеми – можна вибудувати спільну модель прогнозу їхньої поведінки?

У пошуках відповіді звернімося до центрального концепту усіх дискурсів репатріації. Їхнім основним елементом є поняття повернення додому, але відмінності виникають в тому, як саме конструюється тлумачення дому (та території), простору та ідентичності і яким чином вони функціонують, перетинаючись, в інтерпретаціях досвіду біженців. Політичні дискурси сучасних європейських країн, що зосереджуються на вирішенні міграційних проблем, як зазначалося, конструюють репатріацію як бажане вирішення проблеми біженці, ґрунтоване на принциповому припущенні про існування нормативного (природного, натурального) зв'язку між людиною та її місцем народження. В основі такої інтерпретації лежить впевненість у тому, що попри значні культурні та фізичні варіації, існує доволі незначна кількість понять, яка може конкурувати з емоційною значущістю «дому» як сакрального представлення певного простору. Саме з цієї причини поняття дому перетворюється з поняттям репатріації, перетворюючись на своєрідний центратор седентарної

(від англ. – *sedentary*) картини світу та дискурсу, що її відтворює. Проте функціонування у просторі суспільних дискурсів (і не лише політичних) переконаності у тому, що люди міцно «прив'язані» до певного місця та «дому», а ідентичність, культура, історія та належність у значному ступені є територіальними за своїм походженням, обмежує розуміння поведінки біженців. Тому варто відійти від «вирваних з коренем» і ввести у поле зору інтерпретацію досвідів біженців як вільних у своєму русі мандрівників. Отже, ми повинні говорити про «седентарність» та «номадність» як дві версії того, як сьогодні можна розглядати зв'язок між «домом» (простором, територією) та ідентичністю. І тут, очевидно, не йдеться про те, що та чи та інтерпретація є ліпшою, а тому саме її слід закласти в основну розробки програм сприяння репатріації та реінтеграції. На меті інше – показати, що жодна з них не є досконалою. Обидві версії тлумачення досвіду біженця є суперечливими і в певному сенсі недостатніми. І, на наш погляд, внутрішня суперечливість кожної із версій інтерпретації сенсу репатріації заважає розробленню ефективних програм сприяння поверненню.

Розглянемо спочатку, у чому криється проблемність версії «седентарності», тобто дискурсу осілості. Його ключовою позицією є припущення, що біженці бажають повернутися «додому» після кількох (або більше) років вигнання, таким чином виражаючи своє право на повернення. Тому поняття «дім» в таких дискурсах отожднюється з місцем походження або навіть з країною походження, а їхній розрив обов'язково має переживатися як болючий. «Дім» – дійсно – постає для людей як низка особистісних смислів, включаючи будинок, в якому, принаймні, вони проживали до війни, землю, яку вони обробляли, мову, якою вони розмовляли тощо. Ці та інші чинники, безумовно, можуть підтримувати образ дому як місця, яке може їх найкращим чином підтримати, проте така абсолютизація не дає побачити варіативність досвіду біженця – і призводить до «розлюднення». Адже, на наш погляд, умови виїзду глибоко впливають на інтерпретацію того, яку емоційну значущість отримує «дім». Як наслідок, «життєвий досвід біженців... робить повернення «додому» часто небажаним або й неможливим» [4, с. 5]. Отже, можна висловити припущення, що хоча репатріація дійсно є бажаним рішенням для багатьох біженців, вона не завжди відповідає їхнім потребам і особливо тому, що можна назвати правом на повернення «додому». У результаті седентарний дискурс репатріації фактично дегуманізує біженців, вносячи за дужки їхні власні уявлення про дім. Крім того, як стверджує Д. Кібреаб [3], «місце = ідентичність» є конструктом, що у виразному ступені є політично територіалізованим та зафіксованим в національній ідентичності. Повернення біженців до їхніх домівок відновлює їхній екзистенційний сенс «вкорінення», а разом з тим – їхню ідентичність та національність. Іноді в соціально-психологічних дослідженнях ми можемо побачити висновок, що під час перебування у країні захисту спогади про дім виявляються одним із найпотужніших об'єднувальних символів для переміщених осіб. (Наприклад, А. Гупта та Ф. Фергюсон [2, с. 39].

Безумовно, дім та відчуття вкоріненості – як фізична репрезентація ідентичності та подальшої її втрати – часто стають потужним регулятором поведінки. Так, біженці активно включаються у складний процес «створення місця» шляхом побудови уявлення про дім у їхній свідомості, пов'язуючи часто ностальгічне та міфологізоване минуле із сьогоднішнім, щоб сформулювати контекст можливого повернення [9]. Під час перебування за кодомом значення дому (і в сенсі «території») – як його фізичне, так символічне представлення, – може не зменшуватися, а, навпаки, збільшуватися, зміцнюватися та відтворюватися (і навіть оновлюватися) в наступних генераціях: навіть ті особи, що народилися у країні захисту, відтворюють уявний образ дому не спираючись на власні спогади, але підтримуючи значущість «дому як певної території/країни». Отже, завдяки особистій пам'яті чи «переданій» пам'яті дім і «право на повернення» можуть стати такими ж важливими в символічному сенсі, як і в реальному, матеріальному. Проте у меншому ступені

впливатимуть на прийняття рішення про повернення, навіть якщо це – реалістичний варіант розвитку подій. Іншими словами, біженці нової генерації демонструють високу емоційну значущість дому/країни походження, однак ця значущість не призводить до прийняття рішення про репатріацію.

Варто звернути увагу на найбільш проблематичний результат панування седентарної концептуалізації репатріації, а саме: повернення вважається «беззаперечно правильним», і оскільки людина повертається «додому», увага до її проблем, як і допомога, можуть бути – раптово та штучно – припинені після репатріації. Адже, з такого погляду, «цикл біженця» завершується автоматичним поверненням в країну походження. У підсумку – програми допомоги, які надаються різними фондами, не завжди є адекватними, не завжди забезпечують «стале повернення». Вони не враховують важливої речі: репатріація й подальша реінтеграція – це психологічно різні процеси для біженця, а отже, вони мають вирішуватися різними допоміжними інструментами. Як зазначає Д. Рогге (Rogge, 1994, 34), насправді репатріантам може знадобитися від 10 до 15 років, щоб «закріпитися» в тому місці, яке вони обрали для повернення у випадку репатріації, тоді як – за очікуваннями – вони «відновляться» й реінтегруються набагато швидше. Іншими словами, седентарний дискурс не розрізняє репатріацію та реінтеграцію, хоча реінтеграція може бути більш проблематичною, ніж інтеграція в іншу країну. І проблематичність виникає з тієї причини, що усвідомлення відмінностей, які відбулися із країною походження за період перебування за кордоном, може бути надто повільним, надто болісним і надто нереалістичним.

Але що відбувається зі зв'язком «дім – ідентичність»? Очевидно, приймаючи за точку відліку седентарність, територіальність, говорити про детериторіалізацію ідентичності немає сенсу. У територіальному просторі не може бути детериторіалізованої ідентичності. Можемо підсумувати: в седентарному дискурсі територіальність функціонує як інструмент дії, впливу або контролю людей і відношень шляхом розмежування та встановлення контролю над географічною територією.

Тепер розглянемо, у чому криється проблемність версії «номадичності», тобто дискурсу «кочовості». Цей дискурс кладе в основу розуміння дому та території, яке демонструють діаспорні або «детериторіалізовані» спільноти, і він формує зовсім інший сенс «повернення додому». У таких інтерпретаціях відсутнє уявлення про дім і просторову належність як про щось, що має «тверду» основу. Л. Малккі [5] й Ф. Степсутат [8] критикують седентаризм як редуکتивістський, зауважуючи, що йдеться про доволі спрощені відношення, які виникають між людиною – домом – територією. І ці відношення не варто розглядати як «природний стан речей», вони у кожному випадку можуть бути конструйовані по-різному. Разом із цим пропонується інша конструкція ідентичності біженця, яка є соціальною, політичною та історичною, але не територіально обумовленою. Як стверджує Д. Ворнер: «Саме стосунки з іншими людьми обґрунтовують людину [sic] у її існуванні, а не фізична прив'язаність особи чи групи до певного простору» [10, с.165]. Коментуючи седентарність, він стверджує: «Повернення біженця додому та наше бажання надати цьому поверненню пріоритет — це лише бажання повернутися до світу вирівнювання та симетрії, до світу, якого насправді ніколи не існувало». [10, с.168]. Тут доречно навести ілюстрацію цього трансформаційного процесу в дослідженні греко-кіпрських біженців на Кіпрі [11]. Було показано, що уявлення про дім і землю – як певний, чітко обмежений матеріальний і когнітивний простір, який характеризував відчуття біженцями втрат внаслідок переміщення, – поступово почали реконструюватися як уявлення про символічну втрату. Отже, дискурс номадичності, будучи іншою інтерпретацією відношень між людьми, місцем та ідентичністю, створює протилежний полюс в теоретичній дискусії. Суть дискусії полягає, зокрема, в тому, щоб розмежувати модерний та постмодерний

способи інтерпретації світу і за допомогою цього розмежування окремлювати подальші перспективи розвитку суспільств.

Звісно, люди завжди були мобільними. Проте в епоху глобалізації, визначальною рисою якої є інтеграція міжнародних ринків товарів, послуг, технологій, фінансів і певною мірою робочої сили, мобільність стала характерним способом людського існування і, як ми спостерігаємо, національні кордони втрачають поволі свою значущість. У результаті й ідентичність стала більш-менш детериторіалізованою. А отже, концептуалізація, яка прив'язує людей до місця, простору чи країни вже не відповідає реальностям сьогодення.

Ця епоха також характеризується як «узагальнений станом бездомності» [7], коли «ми всі біженці» [10] або «туристи» [1]. Наслідком цих сприймань є не тільки те, що зв'язок між місцем та ідентичністю заперечується, але й те, що люди, незалежно від їхнього територіального походження, стали (або перебувають у процесі становлення) громадянами детериторіалізованого глобального світу, в якому такі поняття, як батьківщина, місцевість, територіально закріплені національні чи колективні ідентичності тощо або вже стали справою минулого, або поволі втрачають свою значущість як регулятори людської поведінки.

Можна виокремити два помітних наслідки дискусії між седентарністю та номадичністю, які позначаються на особливостях вирішення проблем біженців — один щодо розуміння самого переміщення, а інший — щодо вирішення проблем, спричинених таким переміщенням. Стосовно переміщення, прихильники номадичного підходу стверджують, що в процесах глобалізації мобільність і переміщення стали домінуючими формами людського існування, що призводить до загальної «безпритульності» або «біженства»; отже, біженство є фізичним проявом загального стану речей. Проблема біженців зводиться до проблеми мобільності. Наслідки такого розуміння для вирішення проблеми біженців також очевидні. Оскільки «ми всі мобільні» і, отже, у певному сенсі бездомні, то і у біженців немає «дому» у фізичному, матеріальному чи національному сенсі, до якого вони прагнуть повернутися. Оскільки людям для психологічного добробуту не потрібно належати до певного місця, то ідея повернення «додому» як вирішення проблеми тимчасового й вимушеного переміщення є хибною. Щоб підкреслити той факт, що детериторіалізація ідентичності, «безпритульність» і «безтериторіальність» стали основними рисами сьогодення, виникає інтерпретація, за якою змінюється і сам статус біженця в політичному дискурсі. «Саме тому, що буженець руйнує стару тріаду «держава-нація-територія», він вже — не маргінальна постать, а заслуговує на те, щоб вважатися центральною фігурою нашої політичної історії» [10, с.168].

Отже, дискурс номадичності поволі узвичаює новий погляд на місце, територію, переміщення, спільноту, ідентичність тощо. Водночас він посилює увагу до питання, що саме відбувається з ідентичністю. Адже, поставивши під сумнів тезу про існування «вродженого» місця, до якого належить особа і з якого вона «отримує» свою ідентичність, то чи буде наслідком зникнення такого місця втрата ідентичності? За умови ствердної відповіді це означає, що критична частка людства втрачає власну ідентичність. Як це позначуватиметься на функціонуваннях суспільств?

Відповідь, яка формулюється в рамках дискурсу номадичності, виглядає дещо романтичною. Адже йдеться про те, що в світі майбутнього люди житимуть у гармонії, приймаючи та поважаючи відмінності, а права розподілятимуться незалежно від місця походження, тому територіальні ідентичності можуть не мати істотного значення, тобто вони не структурують соціальні ієрархії. Це не означає відсутності будь-яких інших форм соціального відчуження. Це лише означає, що територіальна ідентичність не буде підставою для однієї з них.

Чому відповідь названа нами романтичною? Тому що процес глобалізації, який проявляється в інтеграції міжнародних ринків, не супроводжується в реальності відкриттям кордонів для тих, хто змушений вимушено переміщуватися в пошуках безпечного притулку та допомоги. Як доказ – існування таборів для біженців або спеціальних зон в межах країни для їхнього розміщення. Тобто номадичність – це метафора добровільної міграції, коли людина з власних міркувань приймає на себе роль мандрівника. Тоді, очевидно, вона приймає нетравмивним способом і детериторіалізовану ідентичність. Проте вимушене переміщення – переміщення не заради економічного добробуту, а заради порятунку життя – погано вписується в картину мандрівних розваг. І – незважаючи на глобалізаційні зміни – ми досі спостерігаємо домінування соціальних практик організації повсякденності, які закріплюють схильність багатьох суспільств визначати себе на основі свого етнічного, національного, територіального походження. Реальність, з якою стикаються біженці та вимушено переміщені особи, далеко не завжди конструює детериторіалізовану ідентичність.

Висновки. Переважна більшість публікацій сьогодні все ще наголошує на ідентичності, яку людина отримує через асоційованість з конкретною країною, незамінним інструментом соціальної, економічної чи політичної гідності, що виявляється в здатності вільного вибору без кайданів «інакшості». Різноманітні практики, за допомогою суспільства стигматизують, виключають або дискримінують «чужинців» (включаючи біженців війни), лише на тій підставі, що вони не є членами «цього» територіально закріпленого й територіально окресленого суспільства, залишаються досить дієвими. Тому й територіальна ідентичність поки що залишається потужним регулятором порядку соціальності. Якщо ми говоримо про ідентичність біженця, то справа не в тому, що територіальна ідентичність не може бути нічим заміщена, не в тому, що зв'язок між людиною та територією є невід'ємно необхідним. Репатріація не є самоціллю сама по собі, а швидше є засобом забезпечення від територіального обмеження і створення можливостей завдяки територіальній закріпленості. Це не означає, що повернення додому – чарівна паличка, яка автоматично вирішує проблеми репатріантів.

Очевидно, варто говорити про те, що зв'язок між територією та ідентичністю виявляє себе не як «*jus soli*», а скоріше як членство у державі, яка займає певну територію і має право виключати інших з цієї території. Людина тоді ототожнює себе з певною територією, коли отримує права і свободи, доступ до ресурсів та захист. Отже, людина ототожнює себе з територіями, де її права впливають із належності до суспільства, яке займає географічно обмежений фізичний простір. Іншими словами, не можна стверджувати, що територія, місце і, отже, дім, не відіграють жодної ролі у побудові програм повернення (репатріації). Проте їхні функції не обмежують ностальгічними спогадами, а тому не слід спростовувати значущість метафори дому як визначального конструкту у дискурсі сідентарності, але й не слід перебільшувати її дієвість в дискурсі номадичності.

Список використаної літератури

1. Ezrahi S. (1992) Our Homeland, the Text Our Text the Homeland: Exile and Homecoming In the Modern Jewish Immigration. *Michigan Quarterly Review* 31(4), 463-497.
2. Gupta, A. and Ferguson, F. (1997) 'Beyond Culture : Space, Identity, and the Politics of Difference'. In *Culture Power and Place: Explorations in Critical Anthropology*. Durham and London: Duke University Press, pp. 33-51.
3. Kibreab, G. (1999) Revisiting the Debate on People, Place, Identity and Displacement. *Journal of Refugee Studies* 12(4): 384-410
4. Long, K., (2010). Home alone? A review of the relationship between repatriation, mobility and durable solutions for refugees. *UNHCR*. Available: <http://www.unhcr.org/4b97afc49.html>

5. Malkki., L.H (1992) National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territoriahzation of National Identity among Scholars and Refugees. *Cultural Anthropology*, 7(1): 24-44.
6. Rogge, J., (1994). Repatriation of Refugees: A not so simple 'optimum' solution. In: T. Allen and H. Morsink, eds. *When refugees go home: African experiences*. Trenton, N. J.: Africa World Press.
7. Said, E. (1979) Zionism from the Point of View of its Victims. *Social Text* 1, 7-58.
8. Steputat, F. (1994) 'Repatriation and the Politics of Space: The Case of the Mayan Diaspora and Return Movement'. *Journal of Refugee Studies*, 7(2-3), 175-185
9. Taylor, H. (2015) *Refugees and the Meaning of Home: Cypriot Narratives of Loss, Longing and Daily Life in London*. London: Palgrave-Macmillan
10. Warner, D. (1994) Voluntary Repatriation and the Meaning of Return to Home: A Critique of Liberal Mathematics. *Journal of Refugee Studies* 7(2/3), 160-174.
11. Zetter, R. (1994). The Greek-Cypriot Refugees: Perceptions of Return under Conditions of Protracted Exile 1. *International Migration Review*, 28, 307 - 322.

THE METAPHOR OF HOME: HOW WILL ITS CONTENT DETERMINE REINTEGRATION OF REFUGEES AFTER WAR?

Olga Kochubeinyk

*Institute of Social and Political Psychology of the National Academy
of Educational Sciences of Ukraine,
15, Andriivska Str., Kyiv, Ukraine, 04070
e-mail: kochubeinyk@gmail.com*

The article is devoted to the search for theoretical coordinates, which can be used for designing programs to facilitate the return of Ukrainian refugees' home. Theoretical analysis is based on the premise that the post-war refugees return should be considered a multi-deterministic process, and "decision to return" should be interpreted as regulator of individual behaviour that systematically includes political, economic, social, psychological and existential aspects. The goal of the article is to analyze certain aspects home metaphor in different repatriation discourses and to highlight its productivity as a tool for designing programs to facilitate the return of Ukrainian refugees' home.

The author has compared "sedentarism" and "nomadic" discourses as two versions of the interpretation of the connection between "home" (space, territory) and identity. It is shown that both of them are contradictory to each other which creates a paradoxal insufficiency. A key position of sedentarism discourse is the assumption that refugees wish to return "home" after several (or more) years of exile in this way expressing their "right to return". Author's attention is articulated on idea that in that discourse concept of "home" is identified with the place of origin or even with the country of origin, and their separation must necessarily be experienced as painful. Sedentarism discourse actually dehumanizes refugees by ignoring their own ideas about home. Nomadic discourse produces an understanding of home and territory that doesn't contain representation of home and identity as something that has a "firm" basis. A key position of this discourse is the assumption that today processes of globalization, mobility and displacement have become dominant forms of human existence. Therefore, all people can be considered as homeless or nomads. However, the nomadic discourse has a low capacity to explain forced migration, which is typical form displacement of war refugees. It is concluded that territory, place and home play important role in the decision to return and reintegration upon return, but their importance should not be overestimated in developing refugee assistance programs.

Key words: sedentary discourse, nomadic discourse, right to return, identity, displacement.